

Ναυσικά Πανσελήνου

Ομότ. Καθηγήτρια της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών

ΜΝΗΜΕΙΑ - ΚΑΘΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ ΦΙΛΟΘΕΗΣ

Η κατά κόσμον Ρεγούλα Μπενιζέλου, αφού περιβλήθηκε το μοναχικό σχήμα με το όνομα Φιλοθέη γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα, ίδρυσε στα πατρικά της κτήματα τη Μονή του Αγίου Ανδρέα στην Πλάκα, κοντά στο πατρικό της σπίτι, δύο μετόχια αυτής της μονής στην Αττική, δηλαδή στη σημερινή Καλογρέζα, και τότε Πυρσό, και στα Πατήσια καθώς και δύο μετόχια εκτός Αττικής, ήτοι στην Κέα (Τζιά) και την Αίγινα. Τα τρία πρώτα μνημεία, που είναι τα σημαντικότερα, ιδρύθηκαν το 1571, σύμφωνα με επιστολή που απηύθυνε η οσία Φιλοθέη προς τη Γερουσία των Βενετών στις 22 Φεβρουαρίου του 1583, κάνοντας έκκληση για οικονομική βοήθεια. Επειδή όμως είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι μέσα στον ίδιο χρόνο κτίστηκαν και τα τρία μνημεία, υποθέτουμε ότι αυτά είχαν ολοκληρωθεί μέχρι το 1571. Είναι άλλωστε γνωστό ότι πολύ γρήγορα μετά την κουρά της Φιλοθέης ως μοναχής ιδρύθηκε η Μονή του Αγίου Ανδρέα και φαίνεται πως ακολούθησαν κατά χρονολογική σειρά το μετόχι στα Πατήσια και το μετόχι στην Καλογρέζα.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ή ΜΟΝΗ ΦΙΛΟΘΕΗΣ

Η Μονή υπέστη πολλές καταστροφές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 και έμεινε ερειπωμένη και εγκαταλειμμένη σε όλη την περίοδο της Βασιλείας του Όθωνα έως το 1890 που αποφασίστηκε από τον Μητροπολίτη Αθηνών, Γερμανό Καλλιγά, να κατεδαφιστεί για να ανεγερθούν το 1893 στη θέση της το νέο Μητροπολιτικό Μέγαρο και τα Γραφεία της Ιεράς Συνόδου. Το ίδιο είχε συμβεί και στις αρχές της δεκαετίας του 1840, όταν κατεδαφίστηκαν ο γειτονικός ναός της “Παναγίας του Αγγέλου”, ιδιοκτησίας της οικογένειας των Μπενιζέλων (Άγγελος ονομαζόταν ο πατέρας της Φιλοθέης), στη σημερινή οδό Φωκίωνος, καθώς και άλλα γύρω κτίσματα, για να χρησιμοποιηθούν τα οικοδομικά υλικά στην κατασκευή του νέου

Μητροπολιτικού ναού. Σχετικά με την κατεδάφιση των παραπάνω κτιρίων ο Δ. Γ. Καμπούρογλου σχολιάζει: “Αντί να μεταφέρουν ολίγους λίθους εκ του Υμηττού διά την ανέγερσιν της σημερινής Μητροπόλεως, προετίμησαν να κρημνίσουν και την εκκλησίαν του Αγγέλου, όπως και τόσας άλλας, προς δόξαν του επικρατήσαντος τότε αντιβυζαντινού πνεύματος”. Αυτού ακριβώς του πνεύματος υπήρξε θύμα και η Μονή του Αγίου Ανδρέα μισόν αιώνα αργότερα.

Σήμερα την ανάμνηση της παλαιάς Μονής διατηρεί μια μαρμάρινη πλάκα στον προθάλαμο του Συνοδικού μεγάρου με το επίγραμμα: “Πάλαι μεν ώδε Φιλοθέη σεπτήν εδείματο\ Μονήν Εθνικού Τεμένους\ Νυν δ’ αυ Γερμανός Αθηνών Μητροπολίτης\ εκ βάθρων ανήγειρε τόδε συνοδικόν

Κατά την κατεδάφιση των ερειπωμένων κτηρίων της Μονής, υπήρξαν έντονες διαμαρτυρίες, γιατί δεν δόθηκε η πρέπουσα σημασία στα κειμήλια και ιδιαιτέρως στις τοιχογραφίες του καθολικού και της τράπεζας, καθώς και στους τάφους των μοναχών.

Τελικώς, χάρη στη φροντίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ιδρύθηκε το 1884 με σκοπό την περισυλλογή και τη διάσωση μνημείων της χριστιανικής αρχαιότητας καθώς και την ίδρυση Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, διασώθηκαν λεπτομερέστατο σχέδιο της Μονής, που εκπονήθηκε από τον μηχανικό Ιωάννη Φιλιππίδη και δημοσιεύθηκε από τον καθηγητή Ανδρέα Ξυγγόπουλο, και κάποιες τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες αυτές βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας.

Πολύτιμες πληροφορίες για το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Ανδρέα προσφέρουν τα σχέδια του Paul Durand. Ο Paul Durand, Γάλλος γιατρός (1806-1882), εραστής της μεσαιωνικής τέχνης, μελέτησε, σχεδίασε και με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε, “διέσωσε” πολλούς μεσαιωνικούς ναούς της Αθήνας. Για ορισμένους από αυτούς έχουμε πλήρη ή σχεδόν πλήρη σειρά σχεδίων του, όπως συμβαίνει λόγου χάρη στην περίπτωση του καθολικού του Αγίου Ανδρέα, για το οποίο διαθέτουμε 18 σχέδια που καλύπτουν σχεδόν όλο το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Τα σχέδια όμως αυτά δεν μας βοηθούν σε τεχνοτροπικές εκτιμήσεις, γιατί ο μελετητής σε όλα τα έργα του ακολουθεί μια κλασική τεχνοτροπία και ομοιομορφία με τάση ωραιοποίησης.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται από τη Μονή Φιλοθέης χρονολογούνται στον 16ο αιώνα και εντάσσονται στο ύφος της Κρητικής Σχολής ζωγραφικής με ιδιαίτερος όμως γραμμικό χαρακτήρα.

ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΟΥ ΠΥΡΣΟΥ ή ΤΗΣ ΚΑΛΟΓΡΕΖΑΣ

Στο παλιό προάστιο της Καλογρέζας, που είναι συνεχόμενο με το προάστιο της Φιλοθέης και σήμερα ανήκει στον Δήμο Αμαρουσίου, στο κτήμα Χαροκόπου, βρισκόταν το Μετόχι του Πυρσού. Από αυτό προήλθε η ονομασία του γειτονικού δήμου, του Περιεσού, και το όνομα Καλογρέζα, όπως υποστηρίζουν οι Καμπούρογλου και Γεννάδιος, προήλθε από το “Κυρά Καλόγρηα”, όπως αποκαλούσαν οι κάτοικοι της περιοχής τη Φιλοθέη.

Ο μικρός ναός είναι αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου. Πρόκειται για μονόκλιτη θολωτή βασιλική με μία ημιεξαγωνική αψίδα στην ανατολική πλευρά.

Στην κόγχη της αψίδας εικονίζεται η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα, δορυφορούμενη από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, στη δεύτερη ζώνη η Κοινωνία των αποστόλων και στην τρίτη ζώνη τέσσερεις συλλειτουργούντες ιεράρχες. Γενικώς, το ιερό Βήμα, λόγω της λειτουργικής του χρήσης, περιλαμβάνει αποκλειστικώς ευχαριστηριακά θέματα, όπως συμβαίνει πάντοτε στους βυζαντινούς ναούς μετά την Εικονομαχία, οπότε καθιερώθηκε ένα εικονογραφικό πρόγραμμα με δογματικό περιεχόμενο. Το περιεχόμενο αυτό αναφέρεται στα δύο θεμελιακά δόγματα της χριστιανικής πίστεως, που είναι η Ενανθρώπιση του Χριστού και η θυσία του Θεανθρώπου για τη σωτηρία της ανθρωπότητας.

Στο τύμπανο του νοτίου τοίχου τού κυρίως ναού εκτυλίσσεται η θεομητορική εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου, στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός. Η σκηνή περιβάλλεται από τις μορφές της αγίας Φιλοθέης, του προστάτη της αγίου Ανδρέα, του προφήτη Ιεζεκιήλ και των προφητανάκτων Δαυίδ και Σολομώντος. Στο απέναντι τύμπανο εικονίζονται η Υπαπαντή του Χριστού, οι άγιοι Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και Νικόλαος και οι προφήτες Μωυσής, Ελισαίος και Ηλίας.

Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στο τέλος του 16ου αιώνα, αλλά η κατάσταση διατήρησής τους είναι γενικώς πολύ κακή. Ίσως γι' αυτό κάποια

στιγμή, στις αρχές του 20ού αιώνα, χρειάστηκε να επιζωγραφιστούν τα κεφάλια πολλών μορφών. Οι επιζωγραφίσεις είναι δυτικότερες, καθώς αυτή ήταν η τάση στη θρησκευτική ζωγραφική ήδη από τον 19ο αιώνα, υπό την επίδραση του κινήματος των Ναζαρηνών στη Γερμανία, που μετατοπίστηκε στη Ρώμη και διαδόθηκε ευρύτατα και στο Άγιον Όρος.

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΤΩ ΠΑΤΗΣΙΩΝ

Ο ναός αυτός, τρίκλιτη βασιλική, βρίσκεται στην οδό Λευκωσίας και αποτελούσε κάποτε το καθολικό μικρής γυναικείας μονής, μετόχι του Αγίου Ανδρέα στην Πλάκα, αφιερωμένο στον ίδιο άγιο. Τη μονή αυτή έκτισε επίσης η οσία Φιλοθέη, η οποία, όπως μας πληροφορεί η Ακολουθία της, κατέφυγε εκεί για να αποφύγει την πολύβουη μονή στην Πλάκα, που είχε μεγαλώσει πολύ. Όπως και η Μονή Φιλοθέης, το μετόχι των Πατησίων δεν διαλύθηκε μετά το θάνατο της οσίας, αλλά αντιθέτως επεκτάθηκε με την αγορά γειτονικών κτημάτων, σύμφωνα με πωλητήριο έγγραφο του 1595. Φαίνεται όμως ότι καταστράφηκε αρκετά πριν από το 1821.

Το 1950, το μνημείο αυτό, προφανώς από σεβασμό προς την Αθηναία αγία, της οποίας η μνήμη διατηρείται ζωντανή έως σήμερα, αναστηλώθηκε από τον Αναστάσιο Ορλάνδο και ιστορήθηκε εκ νέου από τον Φώτη Κόντογλου, όπως μαρτυρεί η επιγραφή στο υπέρθυρο του ναού.

Ο Κόντογλου, Μικρασιάτης συγγραφέας και ζωγράφος, προσπάθησε να αναστήσει τη βυζαντινή παράδοση και να μπολιάσει με αυτή τη νεοελληνική τέχνη. Ιδιαίτερως το θρησκευτικό του έργο υπήρξε καθοριστικό για τη νεότερη ελληνική εκκλησιαστική τέχνη. Με νόμο του Υπουργείου Παιδείας καθιερώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του '30 η “νεοβυζαντινή” τεχνοτροπία ως η μόνη αποδεκτή αγιογράφηση για τις ορθόδοξες εκκλησίες και παραμερίστηκαν έτσι οι δυτικοί τρόποι εικονογράφησης, που είχαν κυριαρχήσει, όπως αναφέραμε, τον 19ο αιώνα.

Το 1948, ο Κόντογλου φιλοτέχνησε τις εικόνες του τέμπλου της νέας εκκλησίας. Ανάμεσα σ' αυτές περιλαμβάνονται η εικόνα του αγίου Ανδρέα και το ωραίο πορτρέτο της αγίας Φιλοθέης.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1950, ο εμπνευσμένος ζωγράφος ιστόρησε τον αναστηλωμένο ναό. Στη ζωγραφική διακόσμηση ενέταξε στοιχεία από τη

λαϊκή παράδοση, όπως βάζα με λουλούδια, και ανέπτυξε τρεις εικονογραφικούς κύκλους, τον χριστολογικό και κυρίως το Δωδεκάορτο στο μεσαίο κλίτος, και στα πλάγια κλίτη τον βίο της αγίας Φιλοθέης και τον βίο του αγίου Ανδρέα.

Ανάμεσα σ' αυτές τις τοιχογραφίες ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση του "Μαρτυρίου του αγίου Ανδρέα εν Πάτραις" και εξαιρετικά πρωτότυπη η σκηνή που επιγράφεται "Η Αγία Φιλοθέη μετά της συνοδίας αυτής εν τη ιερά μονή". Στην τελευταία απεικονίζεται εκτός άλλων ολόκληρο το μοναστήρι με τον περίβολό του, τα κελιά, όπως τα φαντάστηκε ο ζωγράφος, και το καθολικό με τη σημερινή του μορφή.

Φαίνεται ότι ο Άγιος Ανδρέας στα Κάτω Πατήσια είναι ένα σημαντικό έργο εκκλησιαστικής δημιουργίας του Κόντογλου, αλλά η σημερινή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών του δεν είναι καλή. Και δυστυχώς συντηρητές της Διευθύνσεως Συντηρήσεως του Υπουργείου Πολιτισμού, που δοκίμασαν το 1988 να καθαρίσουν αυτά τα έργα, διαπίστωσαν ότι το ζωγραφικό υλικό είναι πολύ αδύνατο και δεν αντέχει σε επέμβαση.

Η μνήμη της αγίας Φιλοθέης έμεινε πάντοτε ζωντανή στα χρόνια που ακολούθησαν τον μαρτυρικό της θάνατο, το 1589. Έτσι η αγία τιμήθηκε σε διάφορες εκκλησίες που βρίσκονται σε περιοχές, όπου η μοναχή είχε αναπτύξει δραστηριότητα, ή σε άλλες που γειτνίαζαν με την Αττική. Τούτο μαρτυρούν λόγου χάρη οι προσωπογραφίες της αγίας στο Ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Παλιαχώρα της Αίγινας το 1610 και στον Άγιο Χαράλαμπο στη Σαλαμίνα, επίσης τον 17ο αιώνα, και αλλού. Από τα ωραία πορτρέτα της Φιλοθέης είναι αυτό του ναού της Σαλαμίνας, όπου η αγία ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατάει σταυρό με το αριστερό, φοράει φαιοκόκκινο μοναστικό ράσο και μαύρη καλύπτρα, ενώ το βαθύ βλέμμα της δηλώνει θλίψη και την εγκαρτέρηση του νεομάρτυρα. Φαίνεται πως ένα τέτοιο πορτρέτο υπήρξε το πρότυπο των μεταγενέστερων παραστάσεων της αγίας.